

УДК 808.26-541.2

Памяці прафесара Г.М. Малажай прысвячаю

В.І. Сянкевіч**ПЕРЫФРАЗА ЯК МАЎЛЕНЧЫ ПРЫЁМ
ІНТЭРПРЭТУЮЧАЙ КАТЭГАРЫЗАЦЫІ**

У артыкуле разглядаецца перыфраза як метамарфічны феномен тэкстапараджальнага маўлення. Адзначаецца фігуральны статус перыфразы, яе сувязь з экстэнсіянальнымі (іменнымі) кантэкстамі і ідэяй рэферэнтнай тоеснасці.

1.0 Феномен перыфразы не перастае быць аб'ектам зацікаўленасці ў айчыннай і замежнай лінгвістыцы, аднак, нягледзячы на значную колькасць даследаванняў у гэтай галіне, нясупрэчлівая тэорыя перафразы ў сучасным мовазнаўстве пакуль што не створана.

1.1 Зыходным момантам вывучэння перыфразы, з нашага пункту гледжання, з'яўляецца пастуляванне яе намінацыйнага статусу. Перыфраза ўцягнута ў сферу маўленча-мысліцельнай катэгарызацыі рэчаіснасці і належыць моўнаму інструментарыю выражэння тоеснасці – абсалютнага ў маўленчай і разумовай дзейнасці. З феноменам перыфразы мы сустракаемся там, дзе ўзнікае неабходнасць выразіць ці назваць тое самае, але інакш. Аб перыфразе можна гаварыць тады, калі рэалізуецца субстытуцыйная працэдура «замест таго» (параўн.: рус. «т.е. – то есть»). «Перыфраза – галоўным чынам індывідуалізаваныя выразы, і розныя аўтары называюць паняцце па-рознаму» [1, с. 22].

Неабходнасць па-рознаму назваць адно і тое ж у поўнай меры праяўляецца ў экстэнсіянальных кантэкстах – «кантэкстах замены роўных». Экстэнсіянал – гэта «намінацыйны бок моўнай адзінкі» (В.С. Ахманова), таму экстэнсіянальныя кантэксты інакш можна назваць іменнымі кантэкстамі або кантэкстамі тоеснасці. Экстэнсіянальнасць «прадугледжвае тую ці іншую абстракцыю атаясамлення моўных выказаў, якая дазваляе гаварыць аб аднолькавых аб'ектах як аб адным і тым жа аб'екце і матэрыялізуецца ў правілах замены роўных» [2, с. 760].

Розныя назвы аднаго і таго ж ствараюць рэферэнтную тоеснасць – карэферэнтнасць, якую не трэба блытаць з раўназначнасцю або блізкасцю значэнняў. Імя не мае значэння, але валодае сэнсам, які і раскрываецца ў кантэкстах тоеснасці. Як справядліва заўважае Д.М. Шмялёў, «патрэбна з усёй рашучасцю запырэчыць супраць змешвання дзвюх цалкам розных з'яў: блізкасці значэнняў розных слоў і здольнасці розных адзінак называць тыя самыя аб'екты» [3, с. 141]. В. Гумбальт выказаў думку, што імя не з'яўляецца прадстаўніком рэаліі – яно выражае наш пункт гледжання на яе. Выражэнне розных поглядаў на адзін і той жа рэферэнт – крыніца яго разнастайнай намінацыйнай прэзентацыі ў мове. Так, калі ў санскрыце *слон* называецца то *двойчы п'ючым*, то *надзеленым рукою*, то кожная з гэтых намінацыйных адзінак утрымлівае ў сабе асаблівы сэнс, хоць усе яны называюць адзін і той жа клас рэферэнтаў [4, с. 85].

З'яву карэферэнтнасці можна праілюстраваць наступнымі тэкставымі фрагментамі: *Глушак таіў злосць: як мяняюцца людзі: гадоў яшчэ тры назад бегаў бы, круціўся /Дамецік/, каб дагадзіць як найлепей такому госцю, а от – воўкам маўчыць! Што значыць – сілу пачуў: «бацько партыйнага сакратара»; Цацура засмяяўся. – Ці трэба той хамут – жонка?; – Дзе ёто заседзеўся, старшыня? – У тым, што ён*

/бацька/ назваў не «*Міканор*», а «*старшыня*», у тым, як сказаў гэта, чуўся гонар сынам (Мележ).

1.1.1 З нашага пункту гледжання, намінацыі тыпу *Брэст і горад над Бугам, тэлевізар і блакітны экран, леў і цар звяроў* і да т.п. неабходна разглядаць як адзінкі, уцягнутыя ў працэс намінацыі дэрывацыі (ад лац. *dérivation* – адвядзенне). Зыходная адзінка прапануе дэрывацыйную базу для ўзнікнення перафрастычнага дэрывата. Перыфраза не «ўтвараецца ад...» (як гэта бывае з вытворным словам), а «ўзнікае (паходзіць) з...».

Адзначаны пункт гледжання грунтуецца на эманацийнай (прадукцыйнай) сутнасці дэрывацыі. Дэрывацыя разумеецца як працэс узнікнення ў мове другасных адзінак, якія могуць быць растлумачаны з дапамогай адзінак, што прымаюцца за зыходныя, выведзены з іх шляхам прымянення тых ці іншых аперацый [5, с. 129]. Істотным у дадзенай інтэрпрэтацыі з’яўляецца тое, што другасная адзінка разумеецца не як вытворная адзінка, а як **в** **ы** **в** **а** **д** **н** **а** **я**. Другасная адзінка не ўтвараецца на аснове зыходнай адзінкі, а **в** **ы** **в** **о** **д** **з** **і** **ц** **ц** **а** **з** **я**e, базуецца на ёй. Параджэнне заўсёды ўтрымлівае дэрывацыйны момант: адна тэкстаўтваральная адзінка паходзіць з другой, пры гэтым зыходная адзінка іграе ролю матыву ў сэнсавай структуры другаснай адзінкі.

Паняцце дэрывацыі прымяняецца да тых адзінак мовы, узнікненне якіх можа быць апісана шляхам рэканструкцыі працэсу, які спарадзіў іх, г.зн. магчыма ўзнаўленне іх *дэрывацыйнай легенды* – рэканструкцыі дэрывацыйнага акта. Акт узнікнення перыфразы не з’яўляецца вытворным актам; вывадная адзінка ўзнікае не ў выніку творчасці, а ў выніку аперацыі. У сувязі з гэтым перыфразу можна назваць прагматычным аператарам. Перыфраза не адносіцца да ліку моўных сродкаў, а належыць маўленчаму *інструментарыю*. Гэта выключна сэнсавая асістэмная прагматычная адзінка, якая знаходзіцца па-за моўнай парадыгматыкай і функцыянаваннем мовы як сістэмы знакаў. Не будучы знакавай, перыфраза належыць кантрастыўнаму (выразнаму) аспекту тэкстапараджэння, з’яўляецца фігурай маўлення.

1.1.2 Сутнасць перыфразы антыкамунікатыўная. Перыфраза не паведамляе нічога новага. Ужыванне перыфразы з’яўляецца актам трансляцыі яшчэ невядомага. З антыкамунікатыўнасці перафразы вынікае, што яна па вызначэнні не можа змяшчаць інтэнсіянальны план – меркаванне. Ацэначныя значэнні «добрае – дрэннае» не ўласцівы для перыфразы. Як намінацыйная адзінка, перыфраза здольна выяўляць толькі тую ці іншую прагматычную арыентацыю – быць сэнсава арыентаванай на этычныя катэгорыі «добра» і «зло». Перафраза не трактуе прадмет пэўным чынам – яна **і** **н** **т** **э** **р** **э** **т** **у** **е** рэферент тым ці іншым спосабам, з’яўляецца маўленчым прыёмам яго інтэрпрэтуючай катэгарызацыі і захавання тоеснасці.

Тоеснасць, у адрозненне ад падабенства, – катэгорыя абстрактнага (спекулятыўнага) мыслення. Ідэя атаясамлення маніфестуецца займеннікам *той*: *той ёсць «той самы»*.¹ Катэгарызуючыя канструкцыі з займеннікам «*той*» не толькі ідэнтыфікуюць рэферэнта, але так ці інакш і тлумачаць яго: *Аловак, крэйда, ручка – гэта тое, чым пішуць; Вафлі, пернікі, торт – гэта тое, што купляюць, а не пякуць дома*. (дзіцяч.). Да перыфрастычных дэскрыпцый прыбягаюць тады, калі назва рэферэнта невядомая або забытая: – *Ці ў вас прадаюцца тыя цятрадзі, дзе*

¹ Рускае эктэнсіянальнае *то есть (т.е.)* зусім няўдала перакладзена на беларускую мову інтэнсіянальным *гэта значыць (г.зн.)*. Інтэрпрэтацыя не акрэслівае значэнне прадмета, а раскрывае сэнс рэферэнта.

ставяць двойкі? (Брыль); – Як называецца *тое месца, дзе мы ўчора былі?* (3 разм.). Я. Брыль у апавяданні «*Не блытаць...*» успамінае выпадак, калі на выпускной урачыстасці адзін з выпускнікоў не пагадзіўся з Папам і памкнуўся ўстаць перад ім з кален. Пасля пра яго гаварылі: «*Гэта той, хто не захацеў устаць перад святым айцом!*...» («Полымя»).

Не змяшчаючы паведамлення, перыфраза адкрывае (высвечвае) яшчэ невядомыя сэнсавыя грані рэфэрэнта, выстаўляе яго ў незвычайным святле, прыносячы ў маўленне свежасць і ўрачыстасць. Зразумела, што рэфэрэнцыйных граняў можа быць бясконцае мноства, і толькі ад кампетэнцыі майстра залежыць іх адкрыццё для шырокай публікі. Сэнсавай невычарпальнасцю рэфэрэнта, уменнем суб'екта маўлення глянуць на аб'ект з розных бокаў і тлумачыцца наяўнасць разнастайных перыфрастычных намінацый аднаго рэфэрэнта: *Беларусь – гэта і зямля пад белымі крыламі, і краіна блакітных азёр, і той горды край, дзе нарадзіўся Янка Купала*.

Субстанцыяльная сутнасць перыфразы праяўляецца ў яе амбівалентнасці: перыфраза ўжываецца і для славы, і для знеслаўлення рэфэрэнта, г.зн. культывацыі яго «дурной славы». Перыфрастычны выраз прэзентуе незвычайны ракурс успрымання рэаліі, у якім гучыць або пазітыўная, або негатыўная канатацыя, параўн.: бел. *бульба ~ другі хлеб*; рус. *кефир ~ испорченное молоко* (жарт.). Карыстаючыся правілам «замены роўных», можна ў з в я л і ч ы ц ь рэфэрэнта або зняславіць яго. Аналагічная амбівалентная канатацыя выяўляецца і ў адносінах да аб'ектаў. Так, жыллё можна назваць і *палацам*, і *халупай* у залежнасці ад таго, які намер мае суб'ект маўлення ў дачыненні да аб'екта.

Сутнасць перыфразы не лагічная, а этычная. Незвычайнасць – галоўны момант выразнасці і дасціпнасці перыфразы: *гарэлка ~ вадкі хлеб* (жарт.); *жонка ~ суседка на ложку* (жарт.) і да т.п. Кожная перыфраза – удалае (ці няўдалае) адкрыццё майстра. Так, наўрад ці можна назваць удалай няўключную перыфразу А. Александровіча ў дачыненні да Беларусі: *І гонар шырыцца ў вяках тваіх сыноў, твайі зямлі, ардэнаносная дачка многаплямёнае сям'і*.

1.1.3 Пры даследаванні перыфразы неабходна, з нашага пункту гледжання, прыняць так званае «шырокае» яе разуменне – як субстытутыўнай катэгорыі, у якой выяўляюцца розныя ракурсы ўспрымання рэалій і іх інтэрпрэтацыя. Тэрмінам *перыфраза* аб'ядноўваюцца розныя паводле моўнага статусу і аб'ёму адзінкі маўлення – іменныя і дзеяслоўныя дэскрыптывы: рус. *голый ~ в костюме Адама*, бел. *удзельніцаць ~ прыняць удзел*. Перыфрастычным можа быць цэлы паэтычны радок: *Уж гаснет пламень мой, схожу я в хладную могилу* (уміраю) (Пушкін); *sen żelazny, twardy, nieprzespany* (смерць) – прыклад з «Trenów» Jana Kochanowskiego). Часцей за ўсё перыфразаі з'яўляецца шматкампанентная сінтагма: рус. *узы Гименя ~ брак, появится на свет Божий ~ родиться, ароматная продукция ~ парфюмерия, представительница древнейшей профессии ~ проститутка* і да т.п.

Маючы дачыненне да субстанцыі, перыфраза суадносіцца не толькі з назоўнікамі. Дынамічныя прыкметы субстанцыі выражаюцца таксама дзеясловамі, якія называюць тыя ці іншыя працэсуальныя акты. У адрозненне ад дзеяння, акт валодае апэратыўным статусам і сведчыцца (запісваецца), г.зн. мае юрыдычную перспектыву. Так, актамі з'яўляюцца нараджэнне, смерць, шлюб, дар і да т.п. Менавіта ў дачыненні да рознага роду актаў і ўжываецца перыфраза: рус. *умереть* (акт смерці) ~ *почить в бозе, родиться* (акт нараджэння) ~ *прийти на свет, жениться* (акт шлюбу) ~ *связать себя узамы Гименя, пустить красного петуха ~ поджечь чью-либо собственность* (акт, які ўгалоўна караецца) і да т.п.

Прыведзеныя працэсуальныя фіксацыі з'яўляюцца намінатыўнымі дэрыватамі: яны называюць акты таго ці іншага стану. Працэсуальныя перыфразы валодаюць

якасцю ідыяматычнасці і розняцца ў кожнай мове: *Нет острых ощущений, всё старё, мельё и хлам, Того гляди с тоски сыграешь в ящик* (В. Высоцкий. Забинтованный); *Żeby chociaż jakiś tramwaj mnie przszynajmniej przeciał na pół! Daję slowo, chciałem korpąc już w kalendarz!* (Włodzimierz Wysocki. Ładny gips!)

Звычайна ў лінгвістычных працах перыфраза разглядаецца як апісальны (неаднакампанентны) выраз. Аднак несумненна перыфрастычнымі з'яўляюцца і аднакампанентныя дэрываты, якія ўзнікаюць па субстытутыўнай мадэлі «замяст»: рус. *руки ~ грабли, нос ~ рубильник, голова ~ арбуз, ноги ~ оглобли, дом ~ конура, постель ~ берлога* і да т.п. Пры ўжыванні перыфразы сустракаемся з феноменам унутрымоўнай эквівалентнасці – перайначвання таго самага, напр.: *Беларусь ~ зямля Купалы і Коласа, тэлевізар ~ блакітны экран* і да т.п.; **Венера!** ...*Не слова, а свята! ...А Мілавіца? – Што гэта? – Не ведаеш? Народная назва зоркі Венеры. – Праўда? Хораша! Яно такое роднае і далікатнае* (Янкоўскі); *Некаторыя надлеткі крывіліся, гледзячы на Адэлю, і з вуснаў іх часам зрывалася: «Што ты з яе возьмеш, што яна панімае – дзярэўня...»* (Гігевіч); *Nagle ów «kurnik» częstochowski wydał mi się olbrzymią górą bronioną przez tytana, a sam sobie wydał się jenieral małym, a na armię własną spojrzal po raz pierwszy w życiu jak na garść lichego robactwa* (Sienkiewicz).

Як адзін з тыпаў перыфразы неабходна разглядаць, з нашага пункту гледжання, прэцэдэнтную інтэртэкстуальную перыфразу. У дачыненні да аналагічных сітуацый могуць быць перыфразаваны рознага роду прэцэдэнтныя выразы, якія складаюць культурна-краязнаўчую кампетэнцыю носьбітаў мовы. Сэнс інтэртэкстуальных дэрыватаў спасцігаецца на фоне зыходных выразаў. Так, адзін са спектакляў Крыстыны Янды называецца «*Ucho, gardło, pół*» (*вуха, горла, нос* – кампетэнцыя оталарынголога).

1.1.4 Не выклікае пярэчання той факт, што перыфраза належыць тэксту: яна бытуе ў тэксце, удзельнічае ў яго прадукаванні. Па сутнасці, працэдура субстытуцыі з'яўляецца адпраўным момантам параджэння любога тэксту: прадуцэнт шукае найбольш прыдатныя сэнсава эквівалентныя адзінкі, ставіць адну на месцы другой. Заданне тыпу «*To samo inaczej*» з'яўляецца тыповым заданнем на выпрацоўку навыку прадукавання тэксту, напр: *Uzupełnij teksty.*

1. *Jesteś mi bardzo bliski(a) albo inaczej . . .*
2. *Poty dzban wodę nosi, póki ucho się nie urwie, innymi słowy ...*
3. *Literatura – wyraz pochodzenia łacińskiego – potocznie znaczy tyle co «literatura piękna», a dokładniej . . .*

4. *Potomstwo Kronosa spotkał straszny los, ściśle mówiąc ...*

5. *Nie wywiązywał się ze swoich obowiązków, był dla wszystkich niegrzeczny. Aż przyszedł nowy szef, ten umiał sobie z nim poradzić. Krótko mówiąc . . .* [6, с.157].

«Перахаднікі» тыпу «*inaczej*», «*innymi słowy*», «*dokładniej*», «*ściśle mówiąc*», «*krótko mówiąc*» і да т.п. – метамарфічныя сігналы наяўнасці ў тэксце перыфрастычнасці.

1.1.4 Перыфраза звычайна называюць «апісальным выразам». Аднак перыфраза не належыць індывідуалізуючаму эмпірычнаму апісанню, інакш яна нічым не адрознівалася б ад мянушкі. Апісальная перыфраза катэгарызуе. Яе рэферэнтам можа з'яўляцца не толькі асобны рэферэнт, але і клас рэферэнтаў. У сувязі з гэтым, думаецца, перыфраза дакладней называць не проста апісаннем, а *дэскрыпцыяй*. У перыфрастычнай дэскрыпцыі не прыкмячаецца «інакшавая» (індывідуалізуючая) прыкмета, якая кідаецца ў вочы (як гэта бывае ў мянушцы: *Іван*, інакш *Кукса*). У перыфразе выяўляецца спроба дакладна схапіць с у т н а с ц ь (закон) рэферэнта, «падняць на шчыт» (ці прынізіць) яго годнасць. Перыфраза – адзінка віртуальна-намінальная.

Перыфраза належыць метафізічнаму (спекулятыўнаму) мысленню, з'яўляецца свайго роду маўленчай «спекуляцыяй на павышэнне» (радзей – «на паніжэнне»). Звычайна «акцыі рэферэнта ўзрастаюць», калі ў дачыненні да яго ўжыта перыфраза: замест *каханая – жанчына маёй мары*, замест *паэт – салавей нашага часу*, замест *жонка – спадарожніца жыцця* і да т.п. Такая «гульня на павышэнне» хвалебна ўзносіць рэферэнта. Зразумела, што для рэферэнтаў ёсць розніца – абазначылі іх акрэслена (*рабочымі, якія здабываюць жалезную руду*) ці назвалі паэтычна: **Сыны вякоў, Эпох і пакаленняў** 3 лучынай смольнай, з дымным ліхтаром спускаліся ў зямныя сутарэнні *Крышыць руду жалезную Кайлом* (Верамейчык).

Ужыванне перыфразы суправаджаецца сублімацыйным (ад лац. *sublimatus* ‘падняты ўверх, узнесены’) адчуваннем і ўзнёслым гучаннем: *Каб узвялічыць подзвіг партызанкі, Дубоўка называе яе беларускай Арыядай* (Лойка); *Тут доўга жыла, як яе назваў Керанскі, бабуля рускай рэвалюцыі Кацярына Канстанцінаўна Брэшка-Брашкоўская* (адзін час – ганаровы старшыня партыі *эсэраў*) (Саламаха). Памета «ўзнёсл.» звычайна спадарожнічае перыфразе ў яе лексікаграфічным апісанні: *дзеці зямлі* (узнёсл.) – людзі; *сын зямлі* (узнёсл.) – чалавек; *сын планеты* (узнёсл.) – чалавек; *сыны Дзвіны і Нёмана* (узнёсл.-паэтычн.) – беларусы; *сын зямлі пад белымі крыламі* (узнёсл.-паэтычн.) – пра У. Караткевіча. Праяўлены ў перыфразах этас стварае асаблівую якасць маўлення – красамоўства (рус. *велеречие*).

Узнікненне і бытаванне перыфраз у маўленні ў поўнай меры пацвярджае вывад А.І. Герцана аб сублімацыйнай сутнасці абстрактнага мыслення, аб адзіным шляху развіцця – ад канкрэтнага да абстрактнага: «спекуляцыя (метафізіка) ёсць толькі вышэй развітая эмпірыя» [7, с. 45]. З сублімацыйнай метамарфозай мы сустракаемся ў маўленні, калі асабістыя сувязі рэферэнта падымаюцца і пашыраюцца на ўзровень сацыяльнай катэгарызацыі. Так, індывідуалізацыя рэалізуецца праз пытанне «чый?», прычым пытанні тыпу «Чый ён?», «Хто яго бацька?» не з'яўляюцца толькі ідэнтыфікуючымі пытаннямі: *Бацькоў ты чых, чалавек, што рукою вандала, біў памяць пад дых, адчуваючы слодыч удараў* (Сянкевіч). *Яраслаўна* («Слова пра паход Ігараў») тым і с л а ў н а я, што яна – *дача князя Яраслава*; параўн. антыподнае – *сукін* (чортаў) *сын* (ТСБМ); *куруцын сын, адроддзе некла* і да т.п.

На метафізічным узроўні на змену індывідуалізуючаму пытанню «чый?» і эмацыянальнаму ўспрымання прыходзіць рацыянальнае пытанне «адкуль?» і яго прагматычнае асэнсаванне для рэферэнцыі. Нярэдка адзначаныя «іпастасі» суседнічаюць: – *Адкуль жа вы хлопцы? Чые? Няўжо з беларускага краю? Радзіму я годнаю знаю, і добрыя людзі яе* (Місько). Сублімацыя тэрміна роднасці *сын* праяўляецца ў тым, што яго эксклюзіўная (вузкая) экстэнсія пашыраецца – ён набывае інклюзіўны (шырокі) сэнс і больш узнёслае гучанне; параўн.: *Іванаў сын* (індывідуалізацыя) – *купецкі сын* (катэгарызацыя). Намінацыі *сын, дачка* з'яўляюцца складнікамі распаўсюджаных у недыскурсіўным маўленні перыфраз: *Партызаны, партызаны, Беларускія сыны!* (Купала); *Разам з народамі волю кавалі Партыі слаўныя сыны* (Колас); параўн.: *сын стэпаў, сын свайго часу, сыны рэвалюцыі*.

Перыфраза – адзін з прыёмаў сублімацыйнага маўлення. З іншых прыёмаў сублімацыі назавём наданне рэферэнту (суб'екту права) ганаровага імя (*БрДУ імя А.С. Пушкіна*), тытулаванне (*Ваша светласць*) і да т.п. Перыфрастычныя выразы – энергемы, прыёмы рэактывацыі (заахвочвання) рэферэнта, напр.: – *Што ж маўчыш ты, гусяр, ніў, лясоў песнябай, Славай хат маіх подданых слаўны ?!* (Купала).

1.1.5 Рэферэнт пазітыўнай перыфразы звычайна буйны (магутны).² Адзначаная якасць з’яўляецца амбівалентнай: буйства – гэта проста моцнае праяўленне чаго-н. (не толькі пазітыўнага, але і негатыўнага). Так, рус. *буйный* – гэта ‘склонны к насілію, необузданный’; *буйство* – ‘буйное поведение; бесчинство, неистовство’: – *Ты, может быть, думаешь, что я в пьяном виде буйствовать начну* (Салтыков-Щедрин); *Князь во хмелю был придирчив и буен* (Раковский) (МАС). Аднак буйства – гэта і пазітыўная развіццёвая якасць: *буйный* – ‘быстро растущий, пышный, обильный’ (МАС).

У народна-паэтычнай творчасці *буйны* – удалы, маладзецкі, зухаваты, радыкальны: бел. *буйныя вятры, буйная раса, буйныя слёзы, буйны ўраджай, буйная весялосць, буйны гнеў, буйны нораў, буйная галава; Ах, сцяжыначкі-сцяжыначкі буйнай юнасці маёй* (Машара); рус. *Лишь один из них, из опричников, Удалой боец, буйный молодец, В золотом ковше не мочил усов* (Лермонтов); *И гуляют, шумят ветры буйные над его безымянной могилкой* (Лермонтов). *Буйная головушка* – ‘о человеке удалом, бесшабашном’ (МАС). *И склонили буйную главу; и птицу в буйстве одолеть желая; ...яко соколь на вѣтрехъ ширяся, хотя птицю въ буйствѣ одолѣти* («Слова пра паход Ігараў»).

Складнік *буй* у «Слове» ўжываецца як асаблівы княжыцкі тытул:

*...за раны Игоревы, буюго Святъславича!
А ты, буй Романе, и Мстиславе!
Вы князья буй Рюрик и Давид!
Вы князья Мстислав и буй Роман!
Молвит буй тур Всеволод [8].*

Перыфразы – пэўнага роду аказіянальныя «тытулы» рэалій. Змяняльна, што ў такога роду «тытулаванні» ўжываюцца узуальныя тытулы – *цар, кароль, гаспадар: цар пушчы, гаспадар пушчы ~ зубр; гаспадар вадзяной хаткі ~ бабёр; каралева бензакалонкі і да т.п.*

У лацінскіх назвах ідэю велічнасці («буйства») выражае кампанент *magis*: *Магнолія* – расліна з *буйнымі кветкамі*; параўн.: *magis* (буйны прадпрымальнік); пол. *magister; Jego Magnificencja*. З беларускіх рэалій, у якіх прыкмячаецца сэнс «magis», найбольш «пашанцавала» *зубру* – беларускаму сімвалу велічы і магутнасці: *Цар пушчы найўна і здзіўлена глядзеў на заснежаную роўнядзь круглымі вачыма.* («Звязда»); *На вадапой вядзе іх сярод пушчы пушчанскі цар і бацюхна стары* («Звязда»); *Скасавурыў грозна вочы пушчы цёмнае ўладар.* (Вітка); *Я раптам пачуў, як равуць зубры ў Белавежы. Меркавалі найўна лясныя быкі: «Нас мала, Паслужым сумленна навуцы»* (Панчанка). «Зубр – буйнае млекакормячае...<...>, – адзначае Л.М. Чумак, – сімвалізуе магутнасць, таму на Беларусі папулярныя назвы палітычных аб’яднанняў, рухаў, клубаў і да т.п. пад такім іменем, напр., «ЗУБР» – палітычны рух за аб’яднанне Беларусі і Украіны з Расіяй» [9, с. 15].

Рэферэнт перыфразы павінен не толькі быць магутным (буйным, велічным), але і вядомым. Так, в я д о м а, што на Беларусі нарадзіліся такія знакамітыя людзі, як Янка Купала і Якуб Колас, в я д о м а, што з Беларусі паходзяць выдатныя адраджэнцы Сымон Будны і Францыск Скарына, в я д о м а, што Беларусь славіцца сваімі азёрамі і да т.п. Такая культурная кампетэнцыя (дасведчанасць) і спараджае перыфрастычныя аказіянальныя назвы Беларусі: *Радзіма Скарыны, зямля Скарыны і Сымона Буднага, зямля Купалы і Коласа, край блакітных азёр і да т. п.*

Перадумовай узнікнення перыфразы з’яўляецца шырокая распаўсюджанасць рэферэнта. Так, на Беларусі даволі часта можна сустрэцца з бярозай, чым і выкліканы

² Неабходна адрозніваць інтэнсіянальныя канцэпты *вялікі / малы* і экстэнсіянальныя катэгорыі *дробны-буйны* (параўн. рус. *большой / малый – мелкий-крупный*).

да жыцця перыфрастычныя назвы гэтага дрэва: *Цяпер над той магілай шумяць і граюць у сонцы лісцём беларускія пальмы* – бярозы (Брыль); *Набліжэнне восені раней за ўсіх адчуваюць беластвольныя бярозы. Усё навокал яшчэ па-летняму жыве, а ўжо ў зеленаватых косах нашых белакорых прыгажунь з'яўляюцца жоўтыя лісты.* («Настаўн. газета»).

Рэфэрэнт перыфразы павінен іграць дамінуючую ролю ў жыцці этнаса. Так, агульнавядома, якую ролю адыгрывае ў жыцці беларуса бульба. У кантэксце такой значнасці і ўзнікаюць перыфрастычныя назвы гэтага караняплода: *Арцель першай у раёне разлічылася з дзяржавай на продажы «другога хлеба»* («Звязда»); *Асабліва ажыўлена цяпер на бульбяных палатках. Ідзе ўборка «другога хлеба»* («Настаўн. газета»); *Ні дождж, ні град цябе не пясціць, надзейны хлеб маёй зямлі* (Барадулін); *Пазней паэт прывязе з Прымор'я нізку вершаў, праспявае хвалу даўняй спадарожніцы беларуса – бульбе, што выручала яго ў цяжкія гады.* («Польмя»). Не менш істотную ролю ў жыцці беларуса адыгрывае лён. Перыфрастычныя назвы лёну нярэдка ў публіцыстыцы: *За поспехі, дасягнутыя ў вырошчванні «беларускага шоўку», звенявая ўзнагароджана ордэнам Працоўнага Чырвонага Сцяга* («Звязда»); *Сёлета над «беларускі шоўк» калгас адвёў 160 гектараў лепшых зямель* («Звязда»); *Усюды над «паўночны шоўк» адведзены лепшыя землі* («Звязда»); *Ільнаводы двух раёнаў абмяняліся вопытам вырошчвання «паўночнага шоўку»* («Звязда»); *Неўзабаве «шоўк паўночны» пачаў імкліва ўваходзіць у быт чалавека, займаць ганаровае месца ў ім* («Звязда»).

Істотна адзначыць, што перыфраза не заснавана на параўнанні – яна базуецца на супастаўленні. Супаставіць – значыць ‘паставіць у адзін рад’. Так, па прыроднай адметнасці, прыгажосці краявідаў і да т.п. Мазыр можна паставіць у адзін рад са Швейцарыяй – адсюль і паходзіць аказіянальная перыфрастычная назва Мазыра *Беларуская Швейцарыя*.

1.2 Найбольш выразная якасць перыфразы – публіцыстычнасць. Вялікая колькасць перыфрастычных выразаў ужываецца ў мове перыядычнага друку, радыё, тэлебачання і з'яўляецца прыкметай публіцыстычна-прамоўніцкага стылю: *людзі вогненнай прафесіі* (сталевары); *людзі ў белых халатах* (медыкі); *людская рака* (натоўп людзей, які імкнецца ўперад); *чорнае золата* (нафта); *янтарны край* (Прыбалтыка); *востраў Свабоды* (Куба); *вадкае паліва* (нафта); *лясны салдат* (партызан); *разведчык космасу* (касманаўт) [10, с. 82].

Даволі часта з перыфразай можна сустрэцца ў прэсе. Перыфраза – «справа тэхнікі» і ўлюбёны прыём газетчыкаў – вядомых стваральнікаў культуры рэчаў і асоб. Над адным з такіх «заўзятых майстроў пяра» іранізуе пісьменнік В. Вайновіч: *«Все обыкновенные слова казались ему /журналисту Ермолкину/ недостойными нашей необыкновенной эпохи, и он тут же выправлял слово «дом» на «здание» или «строение», «красноармеец» на «красный воин». Не было у него в газете ни крестьян, ни лошадей, ни верблюдов, а были «труженики полей», «конское поголовье» и «корабли пустыни». Люди, упомянутые в газете, не говорили, а заявляли, не спрашивали, а обращали свой вопрос. Немецких лётчиков Ермолкин называл фашистскими стервятниками, советских лётчиков – сталинскими соколами, а небо – воздушным бассейном или пятым океаном. Особое место занимало у него в словаре слово «золото». Золотом называлось всё, что возможно. Уголь и нефть – «черное золото». Хлопок – «белое золото». Газ – «голубое золото». Говорят, однажды ему попалась заметка о старателях, добытчиках золота, он вернул заметку ответственному секретарю с вопросом, какое именно золото имеется в виду. Тот ответил: обыкновенное. Так потом и было написано в газете: добытчики золота обыкновенного»* (Жизнь и необычайные приключения солдата Ивана Чонкина).

Выкарыстанне перыфразы як інструмента негацыі – пашыраны прыём змагання з ідэалагічным ворагам. Экстэнсіянальны прынцып «замены роўных» шырока эксплуатаецца ў палітычным красамоўстве, калі замест звычайных назваў ужываюцца маркіраваныя этыкай пануючага класа выразы: *Ненажэрныя акулы імперыялізму і ўнутраныя ворагі савецкага ладу зацята точаць зубы на заваёвы нашай пралетарскай рэвалюцыі. Чэмберлены і пілсудчыкі – гэтыя выкармышы сусветнага капіталу – разам з папай рымскім не раз збіралі крыжовы паход на заваёвы рабочых і сялян... Во чаму мы павінны нарабіць гармат, кулямётаў, вінтовак, клінкоў для слаўнай конніцы таварыша Будзённага ў неабмежаванай колькасці і такім чынам адбіць напад варожай зграі. У пяцьдзесят шостым годзе ў народа адабралі пуцяводную зорку марксізму – «Кароткі курс ВКП(б)», а што далі ўзамен. Таму і палезла на свет розная нечысць, каб павярнуць кола гісторыі назад да капіталізму. Андронаў гераічнымі намаганнямі спрабаваў закрыць шквальныя амбразуры варожых дотаў, а наперакор яму адкрывалі шлюзы зносін і трагічных кантактаў. Чаму садзейнічалі і вашы геніі абстрактнага пяра і палітычныя трупы сучасных баяў і законспіраваных магнатаў падпольнага бізнесу* (А.Асіпенка. Лабірынты страху).

Так званы «класавы падыход» да грамадскіх з’яў суправаджаецца павышаным запатрабаваннем на «хулільныя» перыфрастычныя выразы з іх выразнай спекуляцыяй на паніжэнне (ярлыкі тыпу *вораг народа*).

1.2.1 Нельга не адзначыць і яшчэ адну якасць перыфразы – паэтычнасць. Перыфразы, пазначаныя паметамі «паэт.», «народна-паэт.», з’яўляюцца аказіянальна-аўтарскімі: *начная зязюлька (зязюленька)* (паэт.) – жонка; *два васількі, жытнёвыя васількі* (паэт.) – вочы; *адродкі белай Русі* (паэт.) – беларусы. А. Міцкевіч паэтычна называе год кароткачасовай вольнасці (1812) *rokiem urodzaju: J roku ów! Kto ciebie widział w naszym kraju! Ciebie lud zowie dotąd rokiem urodzaju* [...] (Pan Tadeucz).

1.3 Перыфраза – сфера намінацыйнай кампетэнцыі не толькі носьбіта мовы, але і перакладчыка. Перакладчык сустракаецца з перыфразаю як з фактам так званай другаснай намінацыі. Кідаецца ў вочы сувязь перыфрастычных выказаў з геаграфічнай лакалізацыяй рэфэрэнтаў: *Już drzę na myśl, jak medialna siła dyrektora z Torunia zacznie uświadamiać ogrom zbrodni, jakich na Polakach dokonali pracownicy służb bezpieczeństwa żydowskiego pochodzenia* («Rozmowa sukcesu»). Геаграфічная кампетэнцыя становіцца запатрабаванай пры ўспрыманні і перакладзе перыфрастычных тапанімічных дэрыватаў. Так, у рускай мове ў склад перыфрыстычных тапонімаў звычайна ўваходзяць словы *город, столица* і назвы рэк: *город на Москве-реке ~ Москва, город на Неве ~ Санкт-Петербург*. Для польскай мовы характэрны канструкцыі з *gród, miasto* і прыназоўнікам *nad: miasto nad Niewą* (горад на Няве). Канструкцыі з прыназоўнікамі ўдзельнічаюць ва ўтварэнні прыметнікаў: *nadwiślański gród* (літаральна – *надвіслянскі горад*), *nadodreński gród* (літаральна – *надодрэанскі горад*). У склад рускіх і польскіх тапонімаў і гідронімаў у рэкламныя перыфрастычныя формулы могуць уваходзіць кампаненты тыпу рус. *жемчужина* (пол. *perła*), рус. *королева* (пол. *królowa*): *perła Bałtyku* (жамчужына Балтыкі) – пра польскі горад-курорт Сопат.

Вывады.

Перыфраза – формула тэкстапараджальнага маўлення – павінна разглядацца як складнік і феномен тэксту. Зыходнай (базавай) адзінкай перыфраза звязана актама намінацыйнай дэрывацыі. Акт узнікнення перыфразы не з’яўляецца вытворным дзеяннем, а толькі дэрывацыйнай субстытуцыйнай аперацыяй, у выніку якой высвечваюцца розныя сэнсавыя грані і эмацыянальныя адценні рэфэрэнта.

Сукупнасць перыфраз, апрабіраваных у маўленні, складае корпус энергетычных фігур недыскурсіўнага маўлення.

Задача лінгвістычнага вывучэння перыфразы – стварэнне яе тыпалогіі. Беларускія самабытныя перыфразы ў сваёй большасці належаць публіцыстыцы і мастацкім творам савецкага перыяду з яго панаваннем «ідэалогіі адзінай правільнасці».

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Малажай, Г.М. Сучасная беларуская мова. Перыфраза : вучэб. дапам. / Г.М. Малажай ; пад рэд. Ф.М. Янкоўскага. – Мінск : Выш. школа, 1980. – 96 с.
2. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С. Аверинцев [и др.] – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
3. Шмелев, Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка / Д.Н. Шмелев. – М. : Просвещение, 1964. – 244 с.
4. Гумбольдт, В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода / В. Гумбольдт // Хрестоматия по истории языкознания XIX – XX вв. – М. : Просвещение, 1979. – С. 259–291.
5. Лингвистический энциклопедический словарь / АН СССР, Ин-т языкознания; гл. ред. В.Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 682 с.
6. Język i my / Podręcznik do języka polskiego dla klasy i szkół średnich. – Wydanie szóste. – Warszawa : Wydawnictwo szkolne i pedagogiczne, 1992. – 271 s.
7. Герцен, А.И. Письма об изучении природы / А.И. Герцен // Избранные философские произведения : в 2 т. / АН СССР, Ин-т философии. – М. : Госполитиздат, 1948. – Т. 1. – С. 89–284.
8. Древнерусская литература : хрестоматия: учеб. пособие / Сост. Н.И. Прокофьев. – 2-е изд., доп. – М. : Просвещение, 1988. – 375 с.
9. Чумак, Л.Н. Сопоставительное лингвокультуроведение: Принципы, методы, словари/ Л.Н. Чумак. – Минск : РИВШ БГУ, 2003. – 18 с.
10. Каўрус, А.А. Стылістыка беларускай мовы : дапам. для настаўніка / А.А. Каўрус. – 2-е выд., перапрац. – Мінск : Нар. асвета, 1987. – 184 с.

Siankevich V. Paraphrase as a Speech Technique of Interpretive Categorization

The article considers one of the dominating components of the text – paraphrase. Its derivational essence and connection with interpretive categorization are stressed.

Матэрыял наступіў у рэдкалегію 29.01.2009